

Kielen muuttuminen on enemmän kuin kielikontaktien summa

Riho Grünthal

Kalevi Wiik: *Eurooppalaisten juuret*. Atena, Jyväskylä 2002. Sid. 503 s.

Euroopan kielten, kulttuurien ja väestöjen kehitys viime jääkauden jälkeen on suunnaton haaste sekä kirjoittajalle, joka haluaa koota tiedon yksiin kansiin, että lukijalle, joka kiinnostuneena haluaa saada luotettavaa ja tiivistä tietoa aiheesta. Tähän aikaväliin mahtuu lukuisia muutoksia, niin luonnonmaantieteellisiä, ekologisia kuin ihmistä ja hänen sosiaalista ympäristöään koskevia.

Arkeologian ja kielitieteen vuoropuhelulla on pitkät, 1800-luvulle ulottuvat perinteet Suomen esihistorian ja suomalaisten etnohistorian tutkimuksessa. 1900-luvun alussa hahmottunut suomalaisten maahanmuuttoteoria syrjäytyi 1960-luvulta alkaen ns. jatkuvuusteorian tieltä ja antoi tilaa erilaisille ajatuksille sekä kulttuurisesta että kielellisestä jatkuvuudesta nykyisen Suomen ja Viron alueella. 1900-luvun viime vuosikymmeninä myös genetiikka on avannut uusia näkökulmia jääkauden jälkeiseen väestökehitykseen.

Tutkimuksen lähtökohta on, että mainitut kolme tieteenalaa tuottavat erilaista tietoa muinaisista ajoista ja että tietoa yhdistelemällä voidaan tehdä päätelmiä esimerkiksi Itämeren alueen esihistoriasta. Eri tieteenalojen tutkimustulokset eivät kuitenkaan ole suhteutettavissa toisiinsa yksi yhteen -periaatteella.

Ennakkoluuloton visio vai voimakas yleistys?

Ulkoasultaan kaunis ja värikkyydellään houkutteleva *Eurooppalaisten juuret* aloittaa viimeisen jääkauden takaisista ajoista, mutta sen varsinainen aihe on jääkauden jälkeinen noin kymmenen tuhannen vuoden mittainen Euroopan arkeologinen ja kielellinen kehitys. Kaksi laajinta osaa keskittyy indoeurooppalaisen ja uralilaisen kielikunnan kehittymiseen nykyiselle ja niihin esihistoriallisiin ajanjaksoihin, joihin tekijä

kytkee kummankin kielikunnan hajoamisen. Arvioin seuraavassa kirjaa kielentutkimuksen näkökulmasta.

Kirjassa esitetty luonnostelma Euroopan kielten ja kulttuurien kehityksestä perustuu ennen muuta kahteen premissiin. Niitä ei ole eksplisiitisti ilmoitettu, mutta päätelmät noudattavat johdonmukaisesti oletuksia, että 1) kulttuurinen muutos heijastaa myös kielellistä muutosta ja 2) kielen muuttuminen johtuu aina kielikontaktista. Nämä yleistykset vaikuttavat ratkaisevasti kirjan tapaan käsitellä Euroopan kielten menneisyyttä. Väestöjen geneettiset suhteet jäävät teoksessa taka-alalle, vaikka genetiikan ja monitieteisen lähestymistavan avaamia mahdollisuuksia propagoidaankin.

Eurooppalaisten juuret ei esittele aiempaa tutkimusta eikä kommentoi suomen ja muiden suomalais-ugrilaisten kielten alkuperästä esitettyjen käsitysten asteittaista hahmottumista. Geneeriset viittaukset perinteiseen ajattelutapaan (esim. s. 17, 22–23) ja traditionalisteihin (esim. s. 17) tai tarkemmin yksilöimättömiin oletuksiin tyyliin ”jotkut ovat pitäneet mahdollisena” (esim. s. 50) eivät erota vähitellen kypsyntä, useiden tutkijoiden hyväksymää, perusteltua näkemystä yksittäisistä oletuksista tai arvauksista. Tieto eli hyvin perusteltu uskomus ja hypoteesi eli oletus kietoutuvat yhdeksi tarinaksi, minkä takia esihistoriaa lähemmin tuntemattoman lukijan on mahdotonta erottaa, milloin siirrytään perustellusta tutkimustiedosta mielikuvituksen lentoon. Dokumentoitujen lähteiden puutteesta aiheutuvan tiedon relativistisuuden ongelman sekä moniehtoiseen tulkintoihin liittyvät tieteenfilosofiset ongelmat kirja sivuuttaa lähes kokonaan. Näiden reunaehtojen selittäminen ja pohtiminen olisi kasvattanut kirjan kokoa vielä lisää, mutta tietokirjan luonteen vuoksi tällaisten yleisten pelisääntöjen avaaminen on avainasemassa, jotta esitettyjä väitteitä voidaan arvioida suhteessa muuhun tutkimukseen. Ilman niitä mekaaninen yleistys on liian yksioikoinen tapa ohittaa yksityiskohdat.

Kielikontaktit ja kielen muuttuminen

Laajan yleisön tietoon *Eurooppalaisten juuret* lienee tullut ”kontaktiteoriaan” perustuvana selitysvaihtoehtona. Täsmällisempi termi kuvaamaan samaa asiaa olisi *kontaktihypoteesi*: teoriaa on vain se yleistävä selitystapa, jota kirjassa käytetään. Sellaista kielikontaktiteoriaa, joka olisi verrattavissa kielen kuvauksessa sovellettaviin deskriptiivisiin teorioihin tai kielen muuttumista formaalistaviin teorioihin, ei ainakaan toistaiseksi ole edes olemassa.

Kielikontaktitkin ovat yksi tapa selittää kielen muuttumista, mutta eivät ainoaa. Sosiologisia syitä kielen muuttumiseen ja kielen typologista evoluutiota on kielitieteessä tarkasteltu monelta kannalta. Keskeisiä kysymyksiä ovat muuttuuko kieli ulkoisista vai sisäisistä syistä ja onko muutos omälähdistä vai vierasta vaikutusta. Kielen sisäinen variaatio tarjoaa monia mahdollisuuksia muuttumiseen, mutta tekee sen usein myös täysin ennustamattomaksi. Huomion arvoista on myös se, että esimerkiksi taivutustypologian muuttuminen ja lauserakenteen muuttuminen voivat olla keskinäisessä kausaalisuhteessa, ja kielikontaktivaikutus kietoutuu monin tavoin yhteen kielensisäisten muutostendenssien kanssa.

Näitä näkökulmia *Eurooppalaisten juuret* ei ota huomioon. Kaavamainen kielen muutoksen yleistäminen ei tue synteessin etsintää kielitieteen ja muiden alojen välillä, vaan pikemmin heikentää olennaisesti mahdollisuuksia tieteenaloja yhdistäviin päätelmiin. Kaavat, joilla kirjassa havainnollistetaan kielten historiaa, ovat toistuva esimerkki siitä, kuinka yleisesti hyväksytyt käsitykset ja kirjoittajan omat, usein valitettavasti perusteettomat oletukset limittyvät toisiinsa. Kaavoissa konkretisoituu se ongelma, joka aiheutuu yksipuolisesta tukeutumisesta kielikontakteihin kielen muuttumisen selittäjänä. Otan seuraavaksi tästä pari esimerkkiä.

Sivulla 401 esitellään hämeeksi, pohjoisviroksi, vepsäksi ja tshuudiksi kutsuttujen varhaisten itämerensuomalaisten kielimuotojen kehitys. Perinteiseen konventioon perustuu näkemys balttilaisesta vaikutuksesta suomalais-ugrilaisessa kielissä (su + b). Sen jatkeeksi pitäisi listaan liittää germaaninen vaikutus (g), joka lopullisesti erottaa itämerensuomen muista suomalais-ugrilaisista kielistä ja yhdistää kaikkia itämerensuomalaisia kieliä. Germaanista vaikutusta on kirjassa käytetty kuitenkin vain hämeen ja pohjoisviron synnyn selittämiseen. Vepsä sisältää väitteen mukaan ”permiläisen substraatin”,

mutta ei germaanista. Toisin kuin balttilainen vaikutus, väite permiläisestä vaikutuksesta vepsässä ei perustu mihinkään tutkittuun tietoon, vaan on toteen näyttämätön oletus: vepsästä ei tunneta permiläistä vaikutusta, toisinpäin kylläkin. Etenkin komiin on kulkeutunut joitakin itämerensuomalaisia lainasanoja.

Samassa yhteydessä viitataan ”tshuudiksi” kutsuttavaan itämerensuomalaiseen kielimuutokseen. Oletus tshuudin olemassaolosta sivuaa aiemmassakin tutkimuskirjallisuudessa tavattavaa ajatusta, jonka mukaan eräissä tunnetuissa itämerensuomalaisissa kielissä esiintyisi itäisestä (kaakkoisesta) itämerensuomalaisesta variantista periytyviä piirteitä. Tätä hataraa hypoteesia on kirjassa jatkettu toisella hypoteesilla, jonka mukaan tshuudissa olisi ”dnepriläis-volgalainen substraatti”. Mikä sen yhteys on tunnettuihin suomalais-ugrilaisiin ja indoeurooppalaisiin kieliin, jää täysin avoimeksi.

Kirjalle ominainen selitystapa, jossa yksi oletus on rakennettu toisen oletuksen varaan hyödyntämättä empiiristä aineistoa tai muihin empiirisiin analyyseihin perustuvaa tietoa kielen muuttumisesta, on vielä silmiinpistävämpää indoeurooppalaisille kielille luoduissa selityksissä. Esimerkiksi sivulla 245 esitetään kaava $((((IE + e-ba) + e-lbk) + su_1) + su_2) + su-im$, joka väitteen mukaan selittää balttilaisten kielten kehityksen. Toisin kuin yllä mainittujen itämerensuomalaisten kielten tapauksessa, balttilaisten kielten muuttumista kuvaavista komponenteista yksikään ei perustu yleisesti hyväksyttyyn näkemykseen. Balttilaisista kielistä ei tunneta vanhaa suomalais-ugrilaisesta vaikutusta, ei luonnollisesti myöskään kahdesta eri suomalais-ugrilaisesta kielimuodosta (su_1 ja su_2) tai itämerensuomasta ($su-im$) periytyvää substraattia. Vasta latviasta, toisesta nykyään puhuttavasta balttilaisesta kielestä, voidaan osoittaa itämerensuomalaista vaikutusta sanastoon ja paikannimistöön. Siksi on perusteltua olettaa, että itämerensuomalaiset kielet ovat voineet yleisemminkin vaikuttaa siihen kehitykseen, jonka takia nykylatvia ja nykyliettua selvästi eroavat toisistaan. Mutta se ei tee balttilaisista kielistä balttilaisia.

Kirja sisältää lukuisia esimerkkejä perinteisen tutkimustiedon ”jatkamisesta” mielivaltaisilla oletuksilla. Kielen muuttumismekanismit ovat mitä ajankohtaisin tutkimusaihe, ja niistä on runsaasti viimeaikaistakin kirjallisuutta. *Eurooppalaisten juuret* toimii kuitenkin täysin omilla ehdoillaan, irti muusta keskustelusta.

Kielitieteen ja arkeologian tulosten yhteen so-
vittaminen on mitä kiehtovinkin kysymys, joka
avaa kielentutkijalle uudenlaisen näkökulman
aikaan. Tulosten nivoutuminen yhtenäiseksi
kokonaisuudeksi perustuu oikeiden painotusten
löytämiseen relativistisen tiedon (empiirinen kie-
lenaines) ja absoluuttisten ajoitusten (arkeologia)
välillä. Jonkinlaista vuoropuhelua on käyty koko
1900-luvun ajan, mistä tuoreena esimerkkinä
mainittakoon Suomen Tiedeseuran 1999 jul-
kaisema *Pohjan poluilla* (toim. Paul Fogelberg).
Se tapa, jolla kielitiedettä ja arkeologista tietoa
sovelletaan *Eurooppalaisten juurissa* ei luo edelly-
tyksiä onnistuneelle vuoropuhelulle. Kielitieteen
kannalta arvioituna kirja ei keskustele edes
muun kielentutkimuksen kanssa eikä vertaile
erilaisia näkemyksiä niin, että vuorovaikutus
olisi mahdollista.

Se ristiriita, joka vallitsee kirjassa esitettyjen
visioiden ja esimerkiksi suomalais-ugrilaisten
kielten ja niiden puhujien esihistoriaa koskevi-
en, yleisemmin hyväksytyjen näkemysten sekä
Eurooppalaisten juurissa esitettyjen ajatusten
propagoimisen välillä, on hukutettu tietoisten
sanavalintojen alle. Tutkimushistoria on ilmei-
sen tietoisesti jätetty sivuun, sillä olisihan eri
näkökulmien laajempi esittely paljastanut ni-
den argumenttien kirjavuuden, joiden varaan
johtopäätökset esihistoriasta voidaan rakentaa.
Sen sijaan tekstissä käytetään sellaisia ilmauksia,
kuten ”nykyään katsotaan” (esim. s. 124, 137),
”aikaisemmin ajateltiin” (esim. s. 125, 137), joista
ei ilmene, kehen viitataan, mihin väitteet perus-
tuvat ja miksi niistä on luovuttu, jos on.

Mitä opimme ”juurten etsinnästä”?

Eurooppalaisten juuret -kirjan tavoitteena ei alun
perinkään ole ollut käsikirjamainen yleisesitys
Euroopan kielten ja kulttuurien esihistoriasta.
Sen kysymykset palaavat mielikuvituksellisiin
visioihin tässä maailmankolkassa puhuttavien
kielten alkuperästä ja niiden puhujien mennei-
syydestä. Esihistorian vuosituhannet ja vuosi-
luvut ovat apuväline tässä tarkoitushakuiselta
tuntuva skenariossa. Kirjan visiota viime
jääkauden jälkeisestä voisi lyhyesti kutsua *pan-
uralilaiseksi* selitysmalliksi, sillä asettuuhan se
omalla tavallaan osaksi niitä näkemyksiä, joita
suomalais-ugrilaisten eli uralilaisten kielten

ja niiden puhujien etnohistoriasta on esitetty.
Empiirinen kielenaines ja muu tutkimus on
kuitenkin otettu huomioon ilman lähdekritiikkiä
sikäli ja sillä tavalla valikoiden kuin se palvelee
tarkoitustaan.

Kirjassa painotetaan, että se perustuu
monitieteiseen lähestymistapaan, mutta joh-
topäätökset on paljolti rakennettu jo alussa
mainitsemieni kahden peruspremissin varaan,
siihen että kulttuurinen muutos heijastaa myös
kielellistä muutosta ja kielen muuttuminen
johtuu aina kielikontaktista. Näiden yleistysten
puutteita ei ole pohdittu, mikä aiheuttaa kieli-
tieteen kannalta vakavan uskottavuusongelman.
Yleistysten hallitsevuuden takia on käytännös-
sä ajanhukkaa yrittää erotella toisistaan kohdat,
joissa Eurooppalaisten juuret soveltaa muita
tutkimuksia niistä, joissa siirrytään kirjoittajan
oman mielikuvituksen puolelle.

Lukija, joka lukee *Eurooppalaisten juuret*
-kirjaa tietoteoksena, vetää vesiperän. Asiaa
lähemmin tuntemattoman on mahdotonta
erottaa sitä, missä siirrytään hyvin perustel-
luista oletuksista kirjoittajan omien arvailujen
puolelle. Relevantin ja irreaalisen tiedon raja jää
hämäräksi. Kielen muuttumista koskevan tiedon
epätasainen käyttäminen heikentää ratkaisevasti
myös vilpittömiä yrityksiä päästä hedelmälliseen
keskusteluun muiden Euraasian kielten mennei-
syyttä koskevien käsitysten kanssa.

Kirjan tärkein ansio lienee vilkkaan kes-
kustelun kirvoittaminen. Esihistoriallinen aika
avaa ainutlaatuisen, julkisuudessa harvoin esille
pääsevän näkökulman Pohjois-Eurooppaan.
Varhaisten vuosituhansien tutkimuksen mer-
kitys nousee esille myös *Eurooppalaisten juuret*
-kirjassa. Lukija, jota kiehtovat esihistorian tut-
kimuksen avaamat näkymät ihmisen ja hänen
ympäristönsä historiaan, innostuu toivottavasti
etsimään lisätietoa samasta aiheesta. Uusille yrit-
täjille ja esihistoriasta kiinnostuneille on edelleen
tarjolla tukuittain avoimia kysymyksiä. Suuret
linjatkin hahmottuvat vähitellen, kun tunnetaan
riittävästi ruukunsirpaleisiin verrattavia yksi-
tyiskohtia. Esihistorian palapelin kokoaminen
jatkuu.

*Kirjoittaja toimii assistenttina Helsingin yliopiston
Suomalais-ugrilaisella laitoksella ja on Suomalais-
Ugrilaisen Seuran sihteeri. Hänen toimittamanaan
ilmestyi viime vuoden lopulla kirja ”Ennen, muinoin.
Miten menneisyyttämme tutkitaan” (SKS 2002).*